

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ

**Η ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑ ΤΩΝ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΑΡΧΩΝ
ΚΑΙ
Η ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ**

ΙΔΡΥΜΑ ΤΗΣ ΒΟΥΛΗΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ
ΓΙΑ ΤΟΝ ΚΟΙΝΟΒΟΥΛΕΥΤΙΣΜΟ ΚΑΙ ΤΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

**ΑΥΤΑΡΧΙΚΟ ΚΑΘΕΣΤΩΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΠΟΛΙΤΩΝ:
ΤΥΠΙΚΗ ΚΑΙ ΑΤΥΠΗ ΑΝΤΙΣΤΑΣΙΑΚΗ ΔΡΑΣΗ
ΚΑΤΑ ΤΗΣ ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑΣ ΤΩΝ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΑΡΧΩΝ**

Στη σύγχρονη βιβλιογραφία η κοινωνία πολιτών είναι αντικείμενο έρευνας σε συνάρτηση με τη δημοκρατία. Η ενδυνάμωση της κοινωνίας πολιτών θεωρείται ότι ενισχύει τη δημοκρατία, διευρύνει τη συμμετοχή των πολιτών στη λήψη των αποφάσεων, συμβάλλει στην καλύτερη απόδοση των δημοκρατικών θεσμών.¹ Ωστόσο, η κοινωνία πολιτών δεν συνδέεται απαραίτητα με ένα είδος πολιτεύματος. Νοείται ως το σύνολο των ομάδων πολιτών και των συλλογικών δράσεων, οι οποίες εκτυλίσσονται στον ευρύ χώρο ανάμεσα στα νοικοκυριά και τους κρατικούς θεσμούς, ανεξάρτητα από τον δημοκρατικό ή αυταρχικό χαρακτήρα των τελευταίων.²

Στην κοινωνία πολιτών δεν περιλαμβάνονται όλες οι ομάδες και οι δράσεις (π.χ. μια παρέα γειτόνων, μια πρόσκαιρη κοινωνική δράση έστω πολλών πολιτών για ψυχαγωγικούς λόγους), αλλά μόνον όσες από αυτές εγείρουν αξίωση προς το κράτος. Η κοινωνία πολιτών δεν μπορεί να γίνει θεωρητικά κατανοητή, ούτε να ερευνηθεί εμπειρικά χωρίς τη συστηματική και διαρκή αντιδιαστολή της προς το κράτος, πράγμα που άλλωστε επιχειρούμε στην παρούσα συμβολή, αντιδιαστέλλοντας την κοινωνία πολιτών προς το δικτατορικό καθεστώς των συνταγματαρχών.

Οι ομάδες πολιτών και οι συλλογικές δράσεις δεν έχουν απαραίτητα τυπικό χαρακτήρα, αλλά μπορεί να είναι και άτυπες.³ Στις τυπικές ομάδες συγκαταλέγονται οργανώσεις με διακηρυγμένους στόχους, εσωτερική ιεραρχία, γραπτό

* Υποψήφιος διδάκτωρ, Πανεπιστήμιο Αθηνών - Αναπληρωτής καθηγητής, Πανεπιστήμιο Αθηνών.

καταστατικό και κάποιου είδους αναγνώριση από το κράτος (π.χ., αναγνώριση από το πρωτοδικείο, εγγραφή σε ένα μητρώο). Στις άτυπες ομάδες περιλαμβάνονται χαλαροί σύνδεσμοι ή δίκτυα πολιτών με κοινά ενδιαφέροντα, κοινές αναφορές ή κοινό προσανατολισμό (π.χ. τοπικές περιβαλλοντικές κινήσεις ή δίκτυα κοινωνικής αλληλοβοήθειας, που δεν είναι σωματεία ή αστικές μη κερδοσκοπικές εταιρείες κατά το αστικό δίκαιο). Οι οργανώσεις και ομάδες πολιτών μπορεί να είναι νόμιμες ή παράνομες, όπως ήταν για παράδειγμα πολλές αντιστασιακές οργανώσεις την περίοδο 1967-1974.

Είναι προφανές όμως ότι όσο πιο ανελεύθερο είναι ένα πολιτικό καθεστώς, τόσο μικρότερες είναι οι δυνατότητες ελεύθερης ανάπτυξης της κοινωνίας πολιτών. Εδώ υπεισέρχεται η διάκριση μεταξύ αυταρχικών και ολοκληρωτικών καθεστώτων, η οποία έχει σημασία για τη μελέτη της κοινωνίας πολιτών και της αντιστασιακής δράσης υπό ένα ανελεύθερο καθεστώς. Με άλλα λόγια, μια στρατιωτική δικτατορία, παρά την εκτεταμένη καταστολή που εφαρμόζει, δεν έχει τις δυνατότητες να οδηγήσει την κοινωνία πολιτών σε ασφυξία, αν όχι σε εξαφάνιση, την οποία επιτυγχάνει ένα ολοκληρωτικό καθεστώς. Το τελευταίο εκμηδενίζει βίαια κάθε είδος πολιτικού και κοινωνικού πλουραλισμού, ενώ η στρατιωτική δικτατορία, που αποτελεί ένα από τα πολλά είδη αυταρχικών καθεστώτων, επιτρέπει έναν πολύ περιορισμένο πολιτικό πλουραλισμό (π.χ. φατρίες υποστηρικτών του καθεστώτος, ανταγωνισμοί μεταξύ θεσμών του καθεστώτος) και έναν περιορισμένο κοινωνικό πλουραλισμό.⁴ Μεταξύ άλλων λόγων, που διαφέρουν από τη μια ιστορική περίπτωση στην άλλη, αυτό οφείλεται στο ότι ένα αυταρχικό καθεστώς συνήθως δεν έχει τη διοικητική οργάνωση, την ιδεολογική συνοχή, τη μαζική κινητοποίηση στους κόλπους ενός, μοναδικού, ολοκληρωτικού πολιτικού κόμματος και την κοινωνική υποστήριξη, τις οποίες τουλάχιστον αρχικά απολαύει ένα ολοκληρωτικό καθεστώς.

Αντίθετα με το ολοκληρωτικό καθεστώς, στο αυταρχικό υπάρχει μέχρι έναν βαθμό ελεγχόμενος κοινωνικός πλουραλισμός, ο οποίος, ανάλογα με τις ιστορικές και πολιτισμικές παραδόσεις κάθε χώρας, περιλαμβάνει την επίσημη Εκκλησία καθώς και εκκλησιαστικούς συλλόγους, αθλητικούς και πολιτιστικούς συλλόγους, επαγγελματικές ενώσεις, ακόμα και ημι-παράνομα εργατικά συνδικάτα, όπως εκείνα της Ισπανίας επί Φράνκο στις δεκαετίες του 1960 και του 1970, μέχρι την πτώση του φρανκικού καθεστώτος το 1975. Σύλλογοι, ενώσεις και συνδικάτα αποτελούσαν τη "μαγιά" της αντίστασης κατά του φρανκικού καθεστώτος.⁵

Αν και οι διαφορές μεταξύ των αυταρχικών καθεστώτων είναι μεγάλες, γενι-

κά μιλώντας η δικτατορία των συνταγματαρχών ήταν ένα αυταρχικό, όχι ολοκληρωτικό καθεστώς.⁶ Δεν στηρίζοταν σε ένα ολοκληρωτικό κόμμα και οι θεσμοί της είχαν μικρή διεισδυτικότητα στον γενικό πληθυσμό, του οποίου αρχικά ίσως είχε την ανοχή, αλλά όχι την ευρεία κοινωνική υποστήριξη που συναντάμε στα ολοκληρωτικά καθεστώτα.⁷

Στη συνέχεια θα προσπαθήσουμε να απαντήσουμε στα ερωτήματα πώς, πότε και γιατί αναπτύχθηκε η κοινωνία πολιτών, με τη μορφή τυπικών και άτυπων αντιστασιακών οργανώσεων την περίοδο 1967-1974.

Κοινωνία πολιτών και δικτατορία

Τι συμβαίνει στην κοινωνία πολιτών, σε περιπτώσεις που ο έλεγχος του κράτους περνάει σε ένα δικτατορικό καθεστώς; Ασφαλώς, η κοινωνία πολιτών δεν εξαφανίζεται ολοσχερώς από τη δημόσια σφαίρα. Κάτι τέτοιο θα σήμαινε πως δεν θα υπήρχε κανένα απολύτως πεδίο πολιτικής της έκφρασης. Όπως σημειώνει ο Τάσος Τρίκκας:

Η δικτατορία των συνταγματαρχών δεν κατάργησε την πολιτική ζωή με την απαγόρευση των κομμάτων, την κατάλυση της ελευθεροτυπίας, τις συλλήψεις των πολιτικών και το μαζικό πογκρόμ κατά της Αριστεράς. Μέσα στις αντιστασιακές οργανώσεις, αλλά και σε έναν ιδιότυπο δημόσιο χώρο, στα τελευταία χρόνια της επταετίας, η πολιτική ζωή συνεχίστηκε με παράνομη και ημι-παράνομη μορφή.⁸

Τα αυταρχικά καθεστώτα συχνά επιχειρούν να κάμψουν την παρουσία της κοινωνίας πολιτών, συνήθως καθιστώντας την παράνομη, ελέγχοντας όσους από τους φορείς της δεν μπορούν να εξαλείψουν, ή επιχειρώντας να την αντικαταστήσουν τεχνητά με κρατικά ελεγχόμενους "φορείς" μιας "ψευδο-κοινωνίας πολιτών". Την ονομάζουμε έτσι γιατί, όπως είδαμε και στην εισαγωγή, εξ ορισμού το λειτουργικό πεδίο της κοινωνίας πολιτών τοποθετείται εκτός των κρατικών δομών. Συνεπώς, αν υπάρχουν συλλογικοί φορείς η λειτουργία των οποίων προσιδιάζει σε εκείνη κάποιων θυλάκων της κοινωνίας πολιτών και βρίσκονται, παρ' όλα αυτά, υπό την κηδεμονία ή τον έλεγχο του καθεστώτος, αυτοί δεν προσμετρώνται στους αντιπροσωπευτικούς φορείς της.

Με άλλα λόγια, σε περιπτώσεις αυταρχικού καθεστώτος, το κράτος αυξάνει ασύμμετρα τη δικαιοδοσία του και εμπλέκεται βίαια στο πεδίο δράσης, στο

οποίο σε δημοκρατικά καθεστώτα δραστηριοποιείται η κοινωνία πολιτών. Μια τέτοια εξέλιξη συνεπάγεται παράλληλα και την αύξηση του χώρου που καλύπτει η ιδιωτική σφραίρα, εν προκειμένω το νοικοκυριό, καθώς η ενασχόληση των πολιτών με τα κοινά ποινικοποιείται, τα πολιτικά και συνδικαλιστικά δικαιώματα παύουν και τα πολιτικά αιτήματα σταματούν να εκφράζονται δημόσια –υπό την απειλή διώξεων–, με αποτέλεσμα πολιτικές δραστηριότητες εξ ορισμού να εξοβελίζονται στο πεδίο του ιδιωτικού βίου.

Όπως αναφέρει η Κατερίνα Παπαγκίκα, τότε μέλος της Αντι-ΕΦΕΕ, «μετωπικής» φοιτητικής οργάνωσης της Κομμουνιστικής Νεολαίας Ελλάδας (KNE):

Η χούντα είχε ελέγξει ό,τι οργάνωση υπήρχε. Τα πάντα. Και επεδίωκε να τις ναρκώσει (τα σωματεία π.χ.). Δεν επεδίωκε να τις κινητοποιήσει και να φτιάξει ομάδες φασιστών. Το φαινόμενο της εποχής Μεταξά με την Εθνική Οργάνωση Νεολαίας (EON) δεν έλαβε χώρα στη χούντα. Θεωρώ ότι η χούντα είχε μάχη με την κοινωνία για τη διατήρηση της εξουσίας. Η πολιτική της χούντας ήταν σαφής: να μην αφήσει να λειτουργήσει οτιδήποτε οργανωμένο και να τρομοκρατήσει τους υπόλοιπους για να μη συμμετέχουν.⁹

Επίσημη και ανεπίσημη (ή αφανής) κοινωνία πολιτών υπό αυταρχικό καθεστώς

Η έννοια της αφανούς κοινωνίας πολιτών και η αυξημένη σημασία που αυτή προσλαμβάνει υπό το αυταρχικό καθεστώς αξίζουν την προσοχή μας για δύο λόγους: πρώτον, οι άτυπες ομάδες απολαμβάνουν συνήθως, κατά τη διάρκεια δικτατορικών περιόδων, μια –από την άποψη της πολιτικής δράσης– πιο ελεύθερη πραγματικότητα σε σύγκριση με τις επίσημες ομάδες. Με άλλα λόγια, το 1967-1974 ήταν ευκολότερο για αυτές τις αντιπολιτευτικές δυνάμεις να δράσουν μέσα σε ένα ανελεύθερο πολιτικό περιβάλλον. Δεδομένης της κατασταλτικής φύσης ενός αυταρχικού καθεστώτος, της ικανότητάς του να ποινικοποιήσει, να ασκήσει επιρροή, ή και να ελέγξει πλήρως επίσημες δυνάμεις της κοινωνίας πολιτών, αλλά ταυτόχρονα και της αδυναμίας του να πράξει το ίδιο με τις ανεπίσημες δυνάμεις της, είναι χρήσιμο να εστιάσουμε στις δραστηριότητες, τους στόχους και την αποτελεσματικότητα των τελευταίων.

Δεύτερον, το πεδίο αυτό παραμένει εν πολλοίσι ανεξερεύνητο, εξαιτίας των εμφανών δυσκολιών που συναντά η έρευνα σχετικά με τις αφανείς συσσωματώσεις πολιτών, καθότι τα σχετικά τεκμήρια είναι σπάνια. Πράγματι, μια πλήρης

καταγραφή των ανεπίσημων ομάδων που έδρασαν κατά τη δικτατορία των συνταγματαρχών αποτελεί μάλλον ουτοπικό στόχο, αν προσεγγιστεί με όρους ποσοτικής έρευνας. Δεν ισχύει το ίδιο για μια ποιοτική ανάλυση στηριγμένη σε εμπειρικό υλικό και συνεντεύξεις, όπως αυτές που πραγματοποιήσαμε και παρουσιάζουμε εδώ.

Με βάση τα παραπάνω, προτείνουμε μια τυπολογία μεριδων ή εκφάνσεων της κοινωνίας πολιτών. Δηλαδή η υπόθεση εργασίας μας είναι ότι η κοινωνία πολιτών στη δικτατορία των συνταγματαρχών κατέληξε να περιλαμβάνει τις εξής τέσσερις εκδοχές: α) επίσημη αλλά ελεγχόμενη «κοινωνία πολιτών» (σωματεία που ελέγχονταν από το αυταρχικό καθεστώς); β) επίσημη κοινωνία πολιτών, αλλά με κεκαλυμμένες τις αντιδικτατορικές της αιχμές (επιστημονικοί ή πολιτιστικοί σύλλογοι με αντιστασιακή δράση); γ) ανεπίσημη αλλά οργανωμένη κοινωνία πολιτών (παράνομες οργανώσεις αντίστασης); δ) ανεπίσημη και μη οργανωμένη κοινωνία πολιτών (δίκτυα ή χαλαροί σύνδεσμοι πολιτών με αντιδικτατορική στάση ή/και δράση).

Η προδικτατορική κοινωνία πολιτών

Η προδικτατορική κοινωνία πολιτών, η οποία στη διάρκεια του πρώτου μισού της δεκαετίας του 1960 είχε εκφραστεί, μεταξύ άλλων, με διεκδικητικούς αγώνες επίσημων σωματείων, όπως αυτά των τραπεζούπαλλήλων, των δημόσιων υπαλλήλων, των φοιτητών και των οικοδόμων, μετά το 1967 αναγκάστηκε να προβεί σε μετασχηματισμό της φυσιογνωμίας και των εκδηλώσεών της. Μετά το 1967 το ειδικό βάρος της διεκδίκησης των πολιτικών αιτημάτων των πολιτών σηκώνει πλέον η άτυπη κοινωνία πολιτών. Οι στόχοι της επίσης μεταβάλλονται. Ενώ σε δημοκρατικά καθεστώτα η κοινωνία πολιτών προβάλλει και διεκδικεί δημόσια και ελεύθερα τα αιτήματά της, η βασική επιδίωξη της κοινωνίας ολιτών σε περιόδους αυταρχικού καθεστώτος είναι η άμυνα απέναντι στη βίαιη εμπλοκή του κράτους και η διατήρηση των (κυρίως άτυπων πλέον) ψηγμάτων της, με σκοπό αυτά να εκφραστούν θεσμικά, όταν οι συνθήκες το επιτρέψουν.

Οι επίσημες εκφάνσεις της κοινωνίας πολιτών ελέγχονται, περιορίζονται, καταστέλλονται, ενώ επίσης φορείς της κοινωνίας πολιτών διαλύονται με αυταρχική νομοθεσία που θεσπίζει το καθεστώς. Ελλείψει επίσημων φορέων της κοινωνίας πολιτών, με την έννοια που ο όρος απολαμβάνει σε δημοκρατίες, ικανών να εκφράσουν τα πολιτικά προτάγματα της ιστορικής συγκυρίας, θα μπο-

ρούσαμε να κάνουμε λόγο για διεύρυνση, αν όχι “καθολικότητα” των άτυπων εκδηλώσεων της κοινωνίας πολιτών σε περιόδους δικτατορίας.

Το φαινόμενο δεν είναι καινούριο. Στην περίοδο του Ψυχρού Πολέμου και ιδίως στην μετεμφυλιακή Ελλάδα (1949-1967), η δημοκρατία ήταν πειθαρχημένη με την έννοια ότι είχαν τεθεί όρια στις δημοκρατικές διαδικασίες. Αυτά προσδιορίζονταν από τους τρεις ισχυρούς εξωδημοκρατικούς πόλους της πολιτικής εξουσίας, δηλαδή τη μοναρχία, τις ένοπλες δυνάμεις και τον λεγόμενο “ξένο παράγοντα”. Παρ’ ότι το μετεμφυλιακό καθεστώς ήταν τυπικά δημοκρατικό (συνταγματικοί θεσμοί, λειτουργία Βουλής, εναλλαγή κυβερνήσεων στην εξουσία, μερική έστω άσκηση ατομικών κα συλλογικών ελευθεριών), υπήρχε και τότε τμήμα της κοινωνίας πολιτών που βρισκόταν υπό αυστηρή επιτήρηση. Όπως είναι γνωστό, καθ’ όλη τη διάρκεια της μετεμφυλιακής περιόδου, κυρίως η Αριστερά αναγκάστηκε συχνά να ισορροπήσει ανάμεσα σε λιγότερο και περισσότερο αφανείς δομές, δημιουργώντας μια οργανωτική παράδοση που χρησιμοποιήθηκε ευρέως στα χρόνια της δικτατορίας των συνταγματαρχών. Σε σχετική ερώτησή μας, ο Χρόνης Μίσσιος απαντά: «Πότε εντάχθηκα επισήμως σε κάποιον κατάλογο; Ποτέ. Αυτός ήταν ένας διαρκής αγώνας. Τί να γραφτείς; Ήσουν κομμουνιστής, μετείχες στον αγώνα πειθαρχούσες στη γραμμή του κόμματος».¹⁰

Η άτυπη οργάνωση, λοιπόν, καθώς και ο αφανής τρόπος δράσης, δεν ήταν άγνωστες πρακτικές για πολλά από τα μέλη της κοινωνίας πολιτών. Το τότε μέλος της Νεολαίας Λαμπράκη, Γιώργος Παπαπέτρος, αφηγείται σχετικά, για την περίοδο πριν από το απριλιανό πραξικόπημα:

Από την οργάνωση είπαν [ότι] πρέπει να υπάρξει κάτι άλλο να καλύπτει τη δραστηριότητα των Λαμπράκηδων. [...] Οπότε αποφασίζεται να γίνει ένας πολιτιστικός εκδρομικός όμιλος, ο «Διονύσιος Σολωμός». Με το καταστατικό του, με πρωτοδικείο κτλ. Νόμιμος. [...] Θέλαμε στο διοικητικό συμβούλιο να μην είναι γνωστοί Λαμπράκηδες που θα χτυπιόταν αν γινόταν τίποτα. [Επρόκειτο για] συνειδητά κεκαλυμμένη δράση των Λαμπράκηδων με νόμιμο [προσωπείο], με πολιτιστική δράση, αλλά χωρίς πολιτική [...] Αφού στεγαζόμασταν σε έναν πεζοπορικό όμιλο στην Κάνιγγος που κι αυτός ήταν αριστερός όμιλος και μας τον συστήσαν οι μεγαλύτεροι. Ήταν οι κοινωνικοί μαζικοί φορείς μέσα από τους οποίους αναπτυσσόταν η δράση της ΕΔΑ από πολύ πιο πριν. Άλλα μετά το '63, που ήταν [έντονο] το κύμα της αμφισβήτησης, υπάρχουν πολλές τέτοιες δραστηριότητες. Και βάζουμε αντιπρόεδρο τον Αλέκο τον Αλαβάνο ως γιο του Αλαβάνου, αστό,

μεγαλοαστό. Ο πατέρας του ήταν ο κοινοβουλευτικός εκπρόσωπος της Ένωσης Κέντρου.¹¹

Κατ’ αναλογία, μετά το 1967, δεν ήταν λίγες οι περιπτώσεις κατά τη διάρκεια της Επταετίας, στις οποίες πολιτιστικές δράσεις υπήρχαν εξόχως πολιτικές και το αντίστροφο. Αυτή η σχέση, ανάμεσα στο “πολιτικό” και το “πολιτιστικό” επίπεδο δράσης, κυνοφορήθηκε και εκφράστηκε από μεγάλο μέρος της ελληνικής κοινωνίας πολιτών στη διάρκεια της επταετίας. Πρόκειται για έναν τρόπο διεκδίκησης πολιτικών αιτημάτων που κατέχει τη δική του θέση στο ρεπερτόριο δράσης των αντιστασιακών οργανώσεων και ομάδων. Στον αντίποδα, ο τρόπος με τον οποίο ο όρος “αντίσταση” συχνά χρήσιμοποιείται αδυνατεί να περιγράψει την ευρύτητα του φάσματος των κοινωνικών δράσεων που έπαιξαν αντιστασιακό ρόλο την περίοδο της δικτατορίας, καθώς τείνει να περιλαμβάνει αποκλειστικά τις πιο δυναμικές και αναγνωρίσιμες από τις κοινωνικές δράσεις.

Μια περιοδολόγηση της Επταετίας με βάση τις σχέσεις καθεστώτος - κοινωνίας πολιτών

Η “κοινωνία πολιτών” νοείται ως μια ενιαία οντότητα, με πολλαπλές εκφάνσεις: νόμιμες και παράνομες οργανώσεις, συνεκτικοί και χαλαροί σύνδεσμοι και δίκτυα πολιτών, ανέπτυξαν τη δράση τους κατά τη διάρκεια της επταετίας σε διαφορετικές ιστορικές συγκυρίες. Αυτό σημαίνει ότι οργανώσεις, σύνδεσμοι και δίκτυα αναδύονταν και προσαρμόζονταν στο νομικό και καταστατικό πλαίσιο που κάθε φορά έθετε το αυταρχικό καθεστώς. Για παράδειγμα, από το 1970, αργόσυρτα και σταδιακά, η απόπειρα σταδιακής φιλελευθεροποίησης που συντελέστηκε σε επίπεδο νόμων ερμηνεύτηκε από την κοινωνία πολιτών ως σταδιακή απόσυρση του κράτους από τη δημόσια σφαίρα. Δεν επρόκειτο για συνολική απόσυρση αλλά για περιορισμό, έως την εξέγερση του Πολυτεχνείου, της καταστολής από τις δυνάμεις ασφαλείας. Αυτό το γεγονός δεν άφησε αναλλοίωτα τα χαρακτηριστικά της συλλογικής αντιστασιακής δράσης.

Με βάση αυτήν την παράμετρο, θα μπορούσε να γίνει μια χρονολογική διάκριση της καταστατικής δράσης του αυταρχικού καθεστώτος σε τρεις περιόδους εντός της επταετίας. Αυτές είναι οι περίοδοι 1967-1969, 1970-1971 και 1972-1973.¹² Ο διαχωρισμός αυτός δεν μπορεί βέβαια να νοηθεί με όρους αυστηρής χρονολογικής διάκρισης, ωστόσο προκύπτει αβίαστα, τόσο από τη βιβλιογραφία, όσο και από τις συνεντεύξεις που μας παραχωρήθηκαν. Έτσι, η

πρώτη περίοδος, πλαισιωμένη από το αντίστοιχο νομικό περιβλημα, χαρακτηρίστηκε από πληθώρα καταδικών σε στρατοδικεία, εξορίες και βασανιστήρια κρατουμένων. Σε αυτά τα πρώτα χρόνια της δικτατορίας τη μερίδα του λέοντος της αντίστασης φέρουν οι παράνομες οργανώσεις.

Στη δεύτερη περίοδο (1970-1971) το αυταρχικό καθεστώς επιχειρεί να παρουσιάσει ένα πιο φιλελεύθερο προσωπείο με την αμνήστευση πολιτικών κρατουμένων, την άρση της προληπτικής λογοκρισίας, την κατάργηση των απαγορευμένων βιβλίων το καλοκαίρι του 1970 και τη χαλάρωση των διώξεων σε βάρος της κοινωνίας πολιτών. Αυτό το "κενό" στον δημόσιο χώρο εκμεταλλεύονται νέες συλλογικότητες που δίνουν έμφαση στη νόμιμη δράση, με χαρακτηριστικότερες την Ελληνοευρωπαϊκή Κίνηση Νέων (EKIN) και την Εταιρεία Μελέτης Ελληνικών Προβλημάτων (EMEP). Αυτές οι συλλογικότητες, μαζί με άλλες απόπειρες νόμιμης αντίστασης που αναπτύσσονται γύρω από εκδοτικά εγχειρήματα, λογοτεχνικούς και μουσικούς ομίλους και φοιτητικούς συλλόγους, παιζουν τον ρόλο της γέφυρας προς την τελευταία περίοδο της δικτατορίας του Γ. Παπαδόπουλου (1972-1973) και το μαζικό φοιτητικό κίνημα.

Στη χρονολογική αυτή διάκριση προστίθεται και μια τέταρτη περίοδος (1973-1974) που χαρακτηρίζεται από την επαναφορά του στρατιωτικού νόμου, μετά τα γεγονότα του Πολυτεχνείου και το πραξικόπημα του Ιωαννίδη. Κατά τη διάρκεια της τέταρτης περιόδου, παρατηρείται μια (επιβεβλημένη) επιστροφή της κοινωνίας πολιτών στις παράνομες πρακτικές της πρώτης περιόδου.

Οι περισσότεροι από τους πρωταγωνιστές του αντιστασιακού κινήματος φαίνεται να είχαν επίγνωση των κινήσεων του καθεστώτος και του πεδίου που άφηνε ελεύθερο στις δυνάμεις της κοινωνίας πολιτών κατά τη βαθμαία, μερική απόσυρσή του από τη δημόσια σφαίρα. Το ιδρυτικό στέλεχος του «Ρήγα Φεραίου» (ΡΦ), Θανάσης Αθανασίου συνοψίζει χαρακτηριστικά τη χρονολογική διάκριση της κατασταλτικής δράσης του καθεστώτος κατ' αναλογία με τη δράση του νεολαιίστικου κινήματος:

Σε εκείνη τη φάση. (στις αρχές επιβολής της δικτατορίας) ήταν φανερό ότι [δε μπορούσε να συμβεί] κάτι το ευρύτερο. [...] Θα έλεγα ότι η πρώτη φάση είναι '67, '68, '69, όπου [υπήρχε μια προσπάθεια] να αναδιοργανωθούν κάπως οι οργανώσεις, να κρατηθούν. Μία αντίσταση που να δείχνει ότι δεν πέσαμε όλοι και ένα πρόπλασμα για το αργότερο. Μετά έχουμε το '70-'71, όπου ουσιαστικά είναι η επώαση για το μαζικό κίνημα αργότερα, έχουμε άρση της λογοκρισίας, που ήταν πολύ σημαντικό αυτό, έχουμε εφημερίδες, εκδοτικούς οίκους, κινήσεις που δημιουργούνται. Και μετά από το

'72 που έχουμε τις μαζικές [εκδηλώσεις]. Δηλαδή, όλα ήρθαν σε μια φυσιολογική διαδικασία που συνδέονταν με τις πραγματικές εξελίξεις μέσα στην κοινωνία και στην ίδια τη δικτατορία, η οποία αναγκαζόταν πλέον στο όνομα της πολιτικοποίησης να αφήσει χαλαρά κάποια πράγματα: τις εκλογές στους φοιτητικούς συλλόγους, διεργασίες τέτοιες.¹³

Συνοψίζοντας, θα μπορούσε να γίνει λόγος για τέσσερα είδη τυπικών και άτυπων μορφών αντιστασιακής δράσης: α) καλά οργανωμένες/θεσμισμένες παράνομες αντιστασιακές ομάδες, όπως π.χ. «Ρήγας Φεραίος», Αντι-ΕΦΕΕ, Δημοκρατική Άμυνα, Πατριωτικό Μέτωπο, Πανελλήνιο Απελευθερωτικό Κίνημα (ΠΑΚ), Ελεύθεροι Έλληνες. Γενικά όλες οι παράνομες συνωμοτικές οργανώσεις της περιόδου¹⁴ β) καλά οργανωμένες/θεσμισμένες νόμιμες αντιστασιακές ομάδες. Τέτοιες ήταν η EKIN, η EMEP, η «Χριστιανική Δημοκρατία» του Νίκου Ψαρουδάκη, η «Παναρμόνια» (Τσούρας - Λαλιώτης και άλλοι· γ) χαλαρά οργανωμένες/ελάχιστα θεσμισμένες νόμιμες αντιστασιακές ομάδες (π.χ. εταιρεία «Λαογραφικού και Κοινωνιολογικού Κινηματογράφου» του Παντελή Βούλγαρη, τοπικοί φοιτητικοί σύλλογοι -με κορυφαίους αυτούς των Κρητών και των Ηλείων φοιτητών-, Διαπολυτεχνειακό Φοιτητικό Όργανο, Διασχολικό Φοιτητικό Όργανο, Ομάδες που συγκροτήθηκαν γύρω από εκδοτικά εγχειρήματα, όπως οι Προσανατολισμοί και το Αντι· δ) χαλαρά οργανωμένες/ελάχιστα θεσμισμένες παράνομες ομάδες. Τέτοιες ήταν οι Φοιτητικές Επιτροπές Αγώνα (ΦΕΑ), ανώνυμες οργανώσεις, όπως, π.χ. οι «Ανώνυμοι» που μετά την πτώση της χούντας μετονομάστηκαν σε Σοσιαλιστική Επαναστατική Πάλη (ΣΕΠ), καθώς και δεκάδες φοιτητικές αντιστασιακές οργανώσεις ποικίλων αριστερών ιδεολογιών.

Η θεσμοποίηση της κοινωνίας πολιτών και η διείσδυση του κράτους στην κοινωνία πολιτών: μια αντιστρόφως ανάλογη σχέση

Σε συνθήκες αυταρχικού καθεστώτος, η κοινωνία πολιτών είναι μια οντότητα που παρουσιάζει ελαστικότητα αναφορικά με τη θεσμικότητά της. Όποτε βρίσκει θεσμικούς διαδρόμους για να εκφραστεί, το κάνει. Παράλληλα, δεν σταματούν να λειτουργούν οι άτυπες εκδηλώσεις της, οι οποίες επιτελούν ένα διαφορετικής φύσης έργο από τις αντίστοιχες επίσημες. Οι άτυπες ή ανεπίσημες οργανώσεις αυξάνουν το ποσοστό της συμμετοχής της κοινωνίας σε διαδικασίες που λαμβάνουν χώρα εκτός των θεσμικών πλαισίων και παράλληλα διευρύνουν τα όρια της νομιμότητάς τους απέναντι στο κράτος.

Ουστόσο, εντός της άτυπης κοινωνίας πολιτών παραμένει μια εσωτερική διάκριση σε περισσότερο και λιγότερο ορατά τμήματα, σε θεσμικότερες και πιο άτυπες εκφάνσεις της. Η διαστρωμάτωσή της δηλαδή δεν περιορίζεται στον διαχωρισμό επίσημη - άτυπη, αλλά υφίσταται σε ολόκληρο το φάσμα της. Θεωρούμε εκείνες τις οργανώσεις που προβάλλουν τα αιτήματά τους με τρόπο άμεσο πιο θεσμοποιημένες από εκείνες των οποίων οι διεκδικήσεις έχουν έμειμνο χαρακτήρα.

Υπό το παραπάνω πρίσμα, οι παράνομες αντιστασιακές οργανώσεις της περιόδου παρουσιάζουν υψηλότερα επίπεδα θεσμικότητας εντός του φάσματος της (άτυπης πλέον) κοινωνίας πολιτών, καθώς τα πολιτικά τους προτάγματα τίθενται με τρόπο άμεσο. Ορισμένες εξ αυτών, όπως το Πανελλήνιο Αντιδικτατορικό Μέτωπο (ΠΑΜ) και η Δημοκρατική Άμυνα (ΔΑ) προέρχονται από οργανώσεις της προδικτατορικής κοινωνίας πολιτών και ως εκ τούτου ήταν εμπεδωμένη η θεσμική τους ιδιότητα. Άλλες πάλι είχαν σχέση με το προδικτατορικό κράτος, όπως, π.χ. οι Ελεύθεροι Έλληνες που προέρχονται από το στράτευμα, πράγμα που συνηγορεί υπέρ του χαρακτηρισμού τους ως συγκριτικά πιο θεσμοποιημένων οργανώσεων. Οργανώσεις όπως η EKIN, η EMEPI και οι τοπικοί φοιτητικοί σύλλογοι τοποθετούνται στο μέσο του φάσματος, καθώς, ενώ μεν είναι νομότυπες και κάνουν χρήση θεσμικών τρόπων αντίστασης, δεν στρέφονται ανοιχτά κατά του καθεστώτος, αλλά κεκαλυμμένα. Τέλος, εκείνες οι συσσωματώσεις πολιτών που συχνά δεν φέρουν καν όνομα, αλλά είναι στην ουσία για πολιτικά δίκτυα παντελώς αφανή στα μάτια του νομοθέτη, συγκαταλέγονται στις πλέον άτυπες.

Ο βαθμός θεσμοποίησης της κοινωνίας πολιτών και διείσδυσης του κράτους στην κοινωνία πολιτών

Θίγοντας, λοιπόν, το ζήτημα της σχέσης που αναπτύσσεται ανάμεσα στις εκδηλώσεις της κοινωνίας πολιτών και σε ένα αυταρχικό καθεστώτος, φάίνεται πως η “θεσμικότητα” της κοινωνίας πολιτών είναι αντιστρόφως ανάλογη της «κρατικής εμπλοκής» στην κοινωνία πολιτών.

Ο όρος “θεσμικότητα” αναφέρεται στην ύπαρξη ή απουσία εκείνων των χαρακτηριστικών που καθιστούν την κοινωνία πολιτών περισσότερο ή λιγότερο “ορατή”, όσον αφορά το κράτος και τους νόμους που το διέπουν. Έτσι μια συσσωμάτωση πολιτών με υψηλή θεσμικότητα τείνει να συμπεριλαμβάνεται

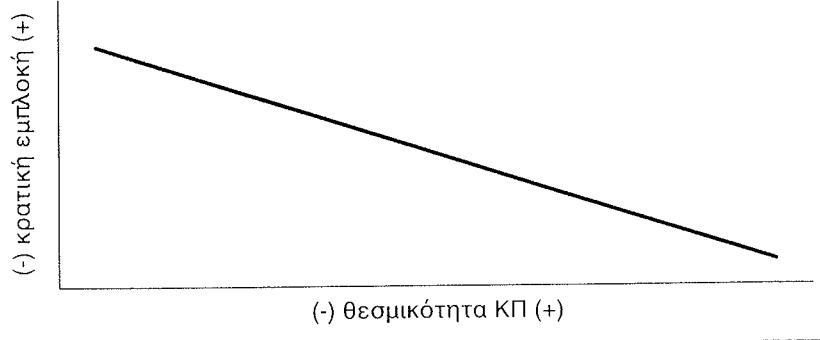
σε αυτό που ονομάζουμε “επίσημη” κοινωνία πολιτών, ενώ αντίστροφα, μια συσσωμάτωση πολιτών με χαμηλή θεσμικότητα τείνει να συμπεριλαμβάνεται σε αυτό που ονομάζουμε “άτυπη” ή “αφανή” κοινωνία πολιτών. Συνοπτικά θα μπορούσαμε να πούμε πως ο βαθμός θεσμικότητας προκύπτει από το αν και κατά πόσον υπάρχει α) κρατική αναγνώριση (π.χ. με απόφαση πρωτοδικείου)· και β) υψηλό επίπεδο οργάνωσης μιας ομάδας (π.χ. με διοικητική ιεραρχία, κατανομή καθηκόντων μεταξύ των μελών της ομάδας).

Με τον όρο “κρατική διείσδυση” ή αλλιώς εμπλοκή του κράτους με την κοινωνία πολιτών εννοείται η βίαιη απόπειρα του αυταρχικού καθεστώτος να διαλύσει, να κάψψει, ή να ελέγχει την κοινωνία πολιτών, διαταράσσοντας την ισορροπία ανάμεσα στην τελευταία και το κράτος, όπως είχε διαμορφωθεί προδικτατορικά, και να εισβάλει βίαια στον δημόσιο χώρο, ο οποίος έως τότε αποτελούσε το πεδίο πολιτικής έκφρασης της κοινωνίας πολιτών.

Στο γράφημα 1 απεικονίζεται η σχέση του βαθμού θεσμοποίησης με τον βαθμό της κρατικής διείσδυσης στην κοινωνία πολιτών. Υποστηρίζουμε ότι, όσο αυξάνεται η κρατική διείσδυση στη δημόσια σφαίρα και ειδικότερα στην κοινωνία πολιτών, τόσο μειώνεται η θεσμικότητα της κοινωνίας πολιτών και τόσο αυξάνεται η εκπροσώπησή της από ανεπίσημους ή άτυπους θύλακες. Θεωρούμε ότι αυτή η υπόθεση εργασίας αφορά και καθεστώτα κοινοβουλευτικής δημοκρατίας. Για παράδειγμα, στην Ελλάδα μετά το 1974, η διείσδυση των κομμάτων εξουσίας (και μέσω αυτών του ίδιου του κράτους) στη συνδικαλιστική ιεραρχία έσπρωξε μεταπολιτευτικά την κοινωνία πολιτών σε πιο αφανείς εκδηλώσεις, απομακρύνοντάς την από τις πλέον επίσημες συνδικαλιστικές οργανώσεις.¹⁵

Βέβαια, σε συνθήκες κοινοβουλευτικής δημοκρατίας, η κρατική διείσδυση στη κοινωνία πολιτών δεν έχει τα βίαια χαρακτηριστικά που συναντάμε σε συνθήκες αυταρχικού καθεστώτος, αφού σε αυτό τίθεται και θέμα νομιμότητας ορισμένων ομάδων της κοινωνίας πολιτών. Παρ’ όλα αυτά, ο έλεγχος της υπόθεσης σε δημοκρατικά καθεστώτα εκφεύγει των σκοπών του συγκεκριμένου άρθρου. Η υπόθεση εργασίας μας τίθεται υπό εξέταση εντός της απριλιανής δικτατορίας, η οποία προσφέρεται ιδιαίτερα για έναν τέτοιο έλεγχο, καθώς το καθεστώς προχώρησε, τόσο σε μια απότομη διείσδυση και εμπλοκή (με την επιβολή του πραξικοπήματος), όσο και σε σταδιακή απόσυρση (με αποκορύφωμα τη λεγόμενη “φιλελευθεροποίηση”) από την κοινωνία πολιτών.

Γράφημα 1. Συνάρτηση της κρατικής εμπλοκής
με τη θεσμικότητα της κοινωνίας πολιτών

Η κοινωνία πολιτών εξελίσσεται και αναπροσαρμόζεται στις πρωτοβουλίες του κράτους σταδιακά και όταν κάτι τέτοιο είναι εφικτό. Κατά τη διάρκεια της επταετίας, η κοινωνία πολιτών, προσαρμοζόμενη στις νέες συνθήκες, στρέφεται σταδιακά σε πιο άτυπες δομές και πιο έμμεσους τρόπους διεκδίκησης, καθώς το νέο νομικό και κατασταλτικό πλαίσιο εχθρεύεται κυρίως τις πιο θεσμικές εκφάνσεις της, ποινικοποιώντας τις.

Η πραγματικότητα αυτή ευνοεί σε βάθος χρόνου τη χαλάρωση των οργανωτικών σχέσεων, την επικράτηση άτυπων πλαισίων πολιτικής δραστηριότητας και την έμμεση διεκδίκηση πολιτικών αιτημάτων εκ μέρους των αντιστασιακών. Με “όχημα”, λοιπόν, το άτυπο των χαρακτηριστικών που έχει εν τω μεταξύ υιοθετήσει, η κοινωνία πολιτών διευρύνει την κοινωνική επιρροή της. Με άλλα λόγια, το αυταρχικό “κράτος-εισβολέας” ωθεί την κοινωνία πολιτών στην υιοθέτηση άτυπων χαρακτηριστικών, τα οποία με τη σειρά τους την καθιστούν «αόρατη» και επομένως μη ποινικοποιήσιμη. Με τα λόγια του Γιώργου Βερνίκου, ιδρυτικού μέλους της Ελληνοευρωπαϊκής Κινήσεως Νέων (EKIN),¹⁶

Είσαι νόμιμος αλλά κάνεις ψιλο-παρανομίες. Κανονικά, ή είσαι παράνομος, ή είσαι νόμιμος. Στην προσπάθειά σου, πάντα, να διευρύνεις τα όρια της νομιμότητας, μπαίνεις και σε σφαίρες ημιπαρανομίας. [...] Άρα κινείσαι σε μια γκρίζα ζώνη εκεί. Για τη χούντα, θα μπορούσες να θεωρηθείς ψιλο-παρανομος, αλλά ακόμη και με τη δική τους νομοθεσία ήταν δύσκολο να είσαι παρανομος.¹⁷

Πράγματι, το στρατοκρατικό καθεστώς δεν κατάφερε να ποινικοποιήσει

τους ολοένα και πιο άτυπους θύλακες της κοινωνίας πολιτών, καθώς χρειαζόταν έναν μίνιμουμ κοινωνικής συναίνεσης, προκειμένου να επιβιώσει. Έτσι, οι συνταγματάρχες, θέλοντας να διατηρήσουν την πρωτοβουλία των κινήσεων, αναγκάστηκαν να στραφούν σε πιο φιλελεύθερα μοντέλα διακυβέρνησης, μειώνοντας την πολιτική καταστολή και προχωρώντας στη λεγόμενη «φιλελευθεροποίηση». Η Μαργαρίτα Γιαραλή σημειώνει χαρακτηριστικά:

Εμείς όταν βγήκαμε [από τη φυλακή] βρήκαμε οργάνωση έτοιμη. Η δική μας αρχική οργάνωση (Ρ.Φ.) ήταν καθοριστική όμως. Η κοινωνία έφτιαξε χώρο από μόνη της. Ήταν σωστή η γραμμή περί μαζικής δράσης. Έσπασε ο φόβος. Το καθεστώς προσπάθησε να το αντιμετωπίσει με καταστολή, με την επιστράτευση (μετά τα γεγονότα της Νομικής) κτλ. Άλλα δεν τους βγήκε και αναγκάστηκαν να πάνε στη φιλελευθεροποίηση. Και εκεί επήλθε και η διένεξη μέσα στα πλαίσια της χούντας, για τη μία ή την άλλη γραμμή.¹⁸

Η συζήτηση αναφορικά με την πολιτική στόχευση των θυλάκων της κοινωνίας πολιτών κινήθηκε συχνά στο δίπολο περί μαζικού κινήματος και ένοπλης αντίστασης και συνόδευσε τις αναλύσεις, τις δράσεις και τις εσωτερικές διαμάχες των οργανώσεων, κυρίως της αριστεράς και του κέντρου, έως το τέλος της δικτατορίας. Το “άνοιγμα” στο αντιδικτατορικό φοιτητικό κίνημα επίσης υπήρξε πεδίο ανάλυσης και διαμάχης εντός πολλών οργανώσεων.

Τέλος, η στάση τους απέναντι στις εξαγγελθείσες διαθέσεις του απριλιανού κράτους για επαναφορά κάποιων δημοκρατικών πρακτικών, με αιχμή του δόρατος το πείραμα Μαρκεζίνη το 1973, είναι ένα ακόμη πεδίο που απασχόλησε σοβαρά τόσο τις πολιτικές δυνάμεις των προδικτατορικών κομμάτων, όσο και αυτές της κοινωνίας πολιτών, όσον αφορά τη συμμετοχή τους σε αυτό. Υπήρξε δηλαδή, στους κόλπους της κοινωνίας πολιτών, ιδιαίτερα μεγάλη –και συχνά έντονη– συζήτηση σχετικά με τις νόμιμες και παράνομες, τις θεσμικές και τις άτυπες κατευθύνσεις της αντιδικτατορικής δράσης, καθώς και για την αποτελεσματικότητα των αντίστοιχων πρακτικών. Οι απόπειρες συνεργασιών και δημιουργίας ενιαίου αντιστασιακού μετώπου μεταξύ παράνομων οργανώσεων όλων το αποχρώσεων υπήρξε ένα επιπλέον πεδίο αναζήτησης ευρύτερης νομιμοποίησης μέσω της κατάδειξης της οικουμενικότητας της αντίστασης κατά του καθεστώτος.

Οι κινήσεις “φιλελευθεροποίησης” από την πλευρά του καθεστώτος μπορούν, υπό αυτή την οπτική γωνία, να γίνουν αντιληπτές ως μια συντονισμένη υποχώρηση της κρατικής διείσδυσης από την κοινωνία πολιτών, γεγονός που

η τελευταία έσπευσε να εκμεταλλευτεί περαιτέρω για την επαναδιεκδίκηση του χαμένου δημόσιου χώρου. Έτσι, το απόγειο της διεύρυνσης που η κοινωνία πολιτών κατέκτησε στο πεδίο της νομιμοποίησης και ταυτόχρονα το χαμηλότερο επίπεδο που εμφάνισε στο πεδίο της “θεσμικότητας” θα μπορούσε να χαρακτηριστεί το σημείο συνάντησής της με το αυτόνομο, μαζικό αντιδικτατορικό κίνημα, το οποίο, ως γνωστόν, δεν είχε οργανωμένη θεσμική μορφή, ούτε βέβαια αναγνώριση από το κράτος. Τα τανκς του Πολυτεχνείου ήρθαν να ανακόψουν αυτή τη διαδρομή. Η εκ νέου επιβολή της κατάστασης πολιορκίας με το πραξικόπημα του Ιωαννίδη ανάγκασε την κοινωνία πολιτών να επιστρέψει στις παράνομες τακτικές και τις μορφές οργάνωσης που είχε νιοθετήσει στα πρώτα χρόνια της δικτατορίας. Παρ’ όλα αυτά, το στρατοκρατικό καθεστώς είχε πλέον υπερβεί τα όρια της βιωσιμότητάς του και αναγκάστηκε σε λάθη που αποδείχτηκαν τραγικά (π.χ. πραξικόπημα στην Κύπρο, Ιούλιος 1974).

Η λεπτή ισορροπία ανάμεσα στην παρανομία και τη νομιμότητα

Κατά τη διάρκεια της Επταετίας, ο χαρακτήρας και το επίπεδο θεσμικότητας των οργανώσεων της κοινωνίας πολιτών, υπήρξαν δυναμικά δεδομένα και ως εκ τούτου συνεχώς μεταβαλλόμενα. Έτσι, η κοινωνία πολιτών, δρώντας στο άτυπο και ασφυκτικό πλαίσιο της περιόδου 1967-1974 δημιούργησε ένα πολυεπίπεδο και δυναμικό «μωσαϊκό» των συσσωματώσεων που τη συγκροτούσαν, αναλογικά με τον βαθμό θεσμικότητας και νομιμότητας που κάθε φορά αυτές επιδείκνυαν. Η αρχική βίσια διείσδυση και εμπλοκή του κράτους της 21ης Απριλίου στην κοινωνία πολιτών επέφερε την άμεση ποινικοποίηση πολλών από τα έως τότε επίσημα τμήματα της κοινωνίας πολιτών. Τα στελέχη της ΕΦΕΕ, της Ομοσπονδίας Τοπικών Σπουδαστικών Συλλόγων Ελλάδος (ΟΤΣΣΕ) και των τοπικών φοιτητικών συλλόγων, της ΕΔΗΝ (δηλαδή της νεολαίας της προδικτατορικής Ενώσεως Κέντρου), της Εθνικής Ριζοσπαστικής Ενώσεως Νέων (ΕΡΕΝ) του Ομίλου Παπαναστασίου και πολλών ακόμη νόμιμων οργανώσεων κυνηγήθηκαν, φυλακίστηκαν ή αναγκάστηκαν να περάσουν στην παρανομία.

Η απαγόρευση της λειτουργίας 280 συλλόγων, σωματείων και οργανώσεων και η κατάσχεση των περιουσιακών του στοιχείων συνοδεύεται, μόλις στις δύο πρώτες μέρες από το πραξικόπημα, από 6.000 συλλήψεις ατόμων που είχαν κάποια οργανωτική σχέση με τις προδικτατορικές πολιτικές νεολαίες, κυρίως της Αριστεράς.¹⁹ Χαρακτηριστικό είναι πως στην προκήρυξη του Γενικού

Επιτελείου Στρατού (Α/ΓΕΣ, 6 Μαΐου 1967), που απαγόρευε τη λειτουργία των λοιπών οργανώσεων νεολαίας των πολιτικών κομμάτων, δεν συμπεριλήφθηκε η Δημοκρατική Νεολαία Λαμπράκη (ΔΝΛ), η λειτουργία της οποίας προφανώς θεωρήθηκε de facto παράνομη από την κήρυξη του πραξικοπήματος της 21ης Απριλίου.²⁰

Στο ίδιο παράνομο πλαίσιο έδρασαν και οι νεοσυσταθείσες αντιστασιακές οργανώσεις, οι οποίες, όπως πειστικά αναλύει ο Γεράσιμος Νοταράς, αποτέλεσαν «προϊόντα ή μεταλλαγές προϋπαρχόντων οργανισμών».²¹ Υπό αυτή την οπτική, το πέρασμα στην οργανωμένη και παράνομη αντίσταση υπήρξε η πρώτη πράξη της υπό διωγμόν τον κοινωνίας πολιτών. Έπρόκειτο δηλαδή, για μια επιβεβλημένη διαδικασία απώλειας της νόμιμης υπόστασης των πλέον επίσημων εκφάνσεών της, οι οποίες, καθώς ήταν αναγνωρίσιμες και “ορατές”, αποτέλεσαν, με συνοπτικές διαδικασίες, το πρώτο θύμα των διωκτικών πρακτικών της δικτατορίας:

Αν υπήρχε κάποιο οργανωμένο τμήμα στην Ελληνική Αστυνομία ήταν η δίωξη του κομμουνισμού και το Σπουδαστικό της Ασφάλειας. Οι παρακολουθήσεις με δίκτυα χαφίδων και με όλες τις μορφές ήταν σε 24ωρη βάση.²²

Και επειδή είχαμε ένα φίλο που είχε συλληφθεί (ήτανε ταμίας της Πανσπουδαστικής) λέμε: «ο Μπάμπης έχει μαζέψει τα ονόματα των συνδρομητών». Πάμε, κάνουμε μια διάρρηξη στην Πανσπουδαστική, βουτάμε τα αρχεία, τα καταστρέφουμε. Γλύτωσε ένας κόσμος από αυτό. Μπουκάρανε μετά από μια βδομάδα.²³

Εμείς [σ.σ. οι Ελεύθεροι Έλληνες] θέλαμε κάποια μαζική αντίδραση της κοινωνίας, των φοιτητών, των συνδικαλιστών για μπορέσουμε να δράσουμε εμείς στρατιωτικά. Δε θα μπορούσε να δράσει ο στρατός αν δεν υπήρχε κίνηση των πολιτών. [...] Οι Ελεύθεροι Έλληνες χρησιμοποίησαν φοιτητές. Είχαν βρει μερικούς φοιτητές, ο ένας από τα παιδιά του άλλου κτλ., και κάνανε μια ομάδα. Η ομάδα αυτή ξήλωθηκε γιατί πιάσανε τους φοιτητές που μιοράζανε τις προκηρύξεις των ΕΕ. Τους σακατέψανε στο ξύλο. Αυτοί δεν ήταν Αριστεροί. Παιδιά δεξιών αξιωματικών οι περισσότεροι.²⁴

Ωστόσο, η ελαστικότητα του επιπέδου θεσμικότητας και νομιμότητας των διάφορων συλλογικοτήτων που απαρτίζουν την κοινωνία πολιτών φτάνει σε τέτοιο βαθμό, ώστε η δραστηριότητα των παράνομων οργανώσεων σε ορισμένες

περιπτώσεις να αλληλεπικαλύπτεται, να διεισδύει σε –και να διεισδύεται από– αντίστοιχες νόμιμες οργανώσεις, πολιτιστικούς συλλόγους μέχρι και φιλικά δίκτυα με πολιτική δραστηριότητα. Συχνή είναι και η χρήση νόμιμων οργανώσεων ως μετωπικών οργανώσεων παράνομων μηχανισμών.²⁵

Η χρήση πιο άτυπων μέσων με απότερο σκοπό την αντίσταση στη δικτατορία αυξήθηκε όσο το καθεστώς προσπαθούσε να δείξει ένα πιο δημοκρατικό πρόσωπο. Χαρακτηριστικό πρώτου παράδειγμα τέτοιου είδους προσπαθειών αποτελεί ο τρόπος με τον οποίο ο Παντελής Βούλγαρης δημιούργησε το πρώτο ντοκιμαντέρ για τη ζωή στη στρατοκρατούμενη Ελλάδα:

Τότε έφτιαξα μια εταιρεία «Λαογραφικού και Κοινωνιολογικού Κινηματογράφου» για να μπορώ να κινούμαι, να μπορώ να κινηματογραφώ στους δρόμους της Αθήνας, γιατί τότε χρειαζότανέ άδεια λήψεως κοινών. Και μάλιστα όταν με σταματούσανέ όταν κινηματογραφούσα την «πολεμική αρετή των Ελλήνων» έλεγα ότι με ενδιαφέρουν οι βαθιές ρίζες του λαϊκού πολιτισμού, μεταφρασμένες σε μία μεγαλειώδη γιορτή, που γινόταν στο στάδιο. [Ενώ στην πραγματικότητα] ήθελα να καταγράψω ότι θεωρούσα σημαντικό για αυτό τον τρόπο ζωής σε μία χώρα υπό δικτατορία [...] Και δεν ήμουνα μόνος μου [...] ήμασταν μια παρέα.²⁶

Ο Άλκης Ρήγος περιγράφει αυτή την ισορροπία ανάμεσα στη νομιμότητα και την παρανομία, ανάμεσα στη σφιχτή και χαλαρή οργάνωση, όπως τη βίωσε εντός της EKIN και των ΦΕΑ:

Στηριγμένοι σε φιλικά δίκτυα πήγαμε εκεί, γνωριστήκαμε μεταξύ μας [...] και αρχίσαμε μία δικτύωση. Η EKIN λειτούργησε σα συσπειρωτικός χώρος/τρόπος δικτύωσης των αντιδικτατορικών κινητοποιήσεων σε όλη την Αθήνα από το '69-'70. Η οποία ήταν ανοιχτή οργάνωση. [...] Κινούνταν όμως σε θεσμικά πλαίσια. Ήμουν μέλος και των δύο (EKIN και ΕΜΕΠ). Στην ΕΜΕΠ υπήρχε κατάλογος επίσημος που ήμουν γραμμένος, τον οποίο έκαψε ο Ρόδης ο Ρούφος μία ώρα πριν τον συλλάβουν γιατί ψάχνανε να βρούνε την οργανική σύνδεση και μπορεί να είχα μια εμπλοκή τεράστια αλλά τη γλίτωσα. [...] Νομίζω ότι αυτό που έπαιξε τον μεγαλύτερο ρόλο στη μαζικοποίηση ήταν η αντιδικτατορική διάχυτη διάθεση του μεγάλου τμήματος των φοιτητών η οποία δεν εκφραζόταν οργανωμένα. Γι' αυτό και η «λειτουργία» των ΦΕΑ [ήταν πετυχημένη]: ήταν όλοι εκεί ως ανένταχτοι. Ακόμη και οι οργανωμένοι που συμμετείχαν δεν εμφανίζοντουσαν ως τέτοιοι, [αλλά απλώς] ως αντιδικτατορικοί φοιτητές που δρούσαν δημόσια.

Δρω με το όνομά μου. Δηλαδή είναι η πολιτική ανυπακοή στον υπέρτατό βαθμό της. Ναι, αναλαμβάνω την ευθύνη!²⁷

Η αδυναμία του καθεστώτος να ποινικοποίησει την ανένταχτη δράση φαίνεται να ήταν αντιληπτή από πολλά μέλη της κοινωνίας πολιτών, που μετά την «αποτυχία» των παράνομων οργανώσεων κινήθηκαν σε πιο άτυπους συλλογικούς σχηματισμούς και σε πιο ελεύθερες μορφές αντίστασης.

Εμείς [...], γράψαμε με τον μακαρίτη τον Κώστα (τον Κωσταράκο) το άρθρο για τις φοιτητικές συνδικαλιστικές επιτροπές (ΦΕΑ), που ουσιαστικά λέγαμε ότι αυτός ο τρόπος αντίστασης τελείωσε, αρχίζει ένας άλλος. [...] Ήτανε μια ιδέα πολύ καλή την οποία είχε εμπνευστεί ο μακαρίτης ο Θεοδωρίδης ο Μπάμπης. [...] Του Ρήγα πρωτοβουλία ήτανε και κάποιες εκδηλώσεις εντός της χούντας πολιτιστικού χαράκτηρα, για να μαζευόμαστε.²⁸

Ο Γιάννης Τζαννετάκος, που είχε χρηματίσει πρόεδρος της προδικτατορικής ΕΦΕΕ (1963) και υπήρξε μέλος της Νεολαίας της Ενώσεως Κέντρου, ΟΝΕΚ –μετέπειτα ΕΔΗΝ– περιγράφει τη διαδικασία ίδρυσης του περιοδικού *Προσανατολισμοί*, μιας από τις πρώτες εκδοτικές απόπειρες στα πλαίσια νόμιμης αντίστασης:

Εξαρθρώνονται και οι οργανώσεις του ΠΑΚ. Όλα αυτά τα βλέπουμε, άστεγοι [οργανωτικά] εμείς, και καταλήγουμε στο ότι ο δυναμικός αγώνας δεν οδηγεί πουθενά. Ότι δεν μπορείς να αντιπαλέψεις με βόμβες με κροτίδες ή με προκηρύξεις το καθεστώς. Και πλέον λέμε [χρειαζόμαστε] άλλες μορφές να αντιπαρατεθούμε στη χούντα. Να αρχίσουμε “αντιπολίτευση”. [...] Έτοι αποφασίζουμε να βγάλουμε ένα περιοδικό. Αυτό είναι μετά το '70, τότε που αίρεται η προληπτική λογοκρισία. Αίρεται και μια πρόβλεψη ότι απαιτείται άδεια για οποιαδήποτε έκδοση εντύπου.²⁹

Ο εκδότης Θεόδωρος Μαλικιώσης, των εκδόσεων Θεμέλιο αφηγείται την εκδότηκή –και την ευρύτερα πολιτιστική– έκρηξη που σημειώθηκε εκείνη την εποχή:

Κυκλοφόρησε πολύ αριστερό βιβλίο παράνομα. Υπήρξανε διάφοροι που γυρίσανε στα βιβλιοπωλεία και της Αθήνας και αγοράζανε το στοκ των απαγορευμένων βιβλίων. Από τις εκδόσεις «Θεμέλιο» τουλάχιστον 50 τίτλοι φωτοτυπήθηκαν και κυκλοφόρησαν σε χιλιάδες αντίτυπα. [...] Και πολλοί εκδότες κυκλοφόρησαν νόμιμα. [...] Ο κόσμος σιγοτραγουδούσε τα τρα-

γούδια του Μίκη και όσο περνούσαν τα χρόνια τα τραγουδούσε και πιο ανοιχτά. Θυμάμαι εκείνη την παράσταση στο θέατρο με την Καρέζη. Είχα πάει μάλιστα στην πρεμιέρα. Χάλασε ο κόσμος. Έκλαιγε ο κόσμος. Τους πιάσανε την άλλη μέρα. Υπήρξαν πολλές θεατρικές εκδηλώσεις. Η επιθεώρηση είχε μεγάλη παράδοση από τα χρόνια της Κατοχής. [...] Το τραγούδι, το θέατρο, το βιβλίο ήταν οι τρεις βασικές αιχμές της πολιτιστικής παρέμβασης τα χρόνια της δικτατορίας. Και βεβαίως τα ανέκδοτα.³⁰

Αντίστοιχα, η Αθηνά Φιωτάκη, μέλος του Συλλόγου Κρητών Φοιτητών, εξηγεί την αντιστασιακή δραστηριότητα, όπως αυτή εκφράστηκε στα νόμιμα πλαίσια των τοπικών φοιτητικών συλλόγων:

Υπήρχαν δηλαδή και άνθρωποι που μπήκαν στο σύλλογο για μη πολιτικούς λόγους, αλλά για τοπικιστικούς, αλλά στην πορεία εξελίχτηκαν, επηρεάστηκαν. Και όχι μόνο επηρεάστηκαν αλλά φέρανε και άλλους από άλλους τοπικούς συλλόγους. Κι έτσι υπήρχε και μια διασύνδεση μεταξύ τοπικών συλλόγων. [...] Χαλαρά πράγματα ήταν αυτά. Δεν ήταν όπως του ΚΚΕ ας πούμε ή του Ρήγα Φερραίου που ήταν κομματικά. [...] Ήταν πιο χαλαρά, ήταν μια παρέα. [...] Δε λέγαμε «κάτω η χούντα» αλλά το εννοούσαμε καλυμμένα. [...] Άνθρωποι που ήταν στο σύλλογο Κρητών ήταν ταυτόχρονα και στην EKIN, στο Ρήγα, στην Αντι-ΕΦΕΕ. Επίσης υπήρχαν και κάποιες οργανώσεις που ήταν πο-ναμε, ας πούμε. Μια τέτοια εμένα με είχε πλησιάσει που ήταν μισο-τροτσκιστική ας πούμε. [...] Όταν όμως ήρθε η μαρκεζινοποίηση, δηλαδή το καλοκαίρι του '73, αυτοί δε συλλαμβάνανε γιατί θέλανε να δείξουν ένα άλλο πρόσωπο, τότε κι εμείς λίγο αρχίσαμε να τα λέμε πιο ξεκάθαρα. Πήραμε θάρρος.³¹

Ο Γιάννης Κοροβέσης, πρόεδρος του Συλλόγου Ηλείων Φοιτητών, αλλά ταυτόχρονα μέλος της KNE, σκιαγραφεί τις πολιτικές διαπραγματεύσεις ανάμεσα στις συνωμοτικά οργανωμένες και τις νόμιμες συλλογικότητες:

Αυτοί που πρωτοστατήσαν σε αυτό ήταν σαφώς πολιτικοποιημένοι. Το κάνανε εναντίον της δικτατορίας δηλαδή. Τώρα αν μερικοί συμμετείχαν σε αυτά χωρίς στην αρχή να συνειδητοποιούν ότι μπαίνουν σε έναν τέτοιο χώρο... Κι εμείς θέλαμε να κρατήσουμε αυτό το γενικό [πλαίσιο]. Δε θέλαμε να το στενέψουμε εντελώς. Για να μπορέσουμε να επικοινωνήσουμε με περισσότερο κόσμο. Ο πυρήνας ο πρωταρχικός ήταν πολιτικοποιημένος. [...] [Επρόκειτο για] μια μορφή συνεργασίας του αυθόρυμτου/ανοργά-

νωτου και του οργανωμένου. [...] Όλη αυτή η διαδικασία των 7 χρόνων είναι μια πολιτική προετοιμασία. [...] Το ΚΚΕ μας έλεγε να προσέχουμε σε σχέση με το Πολυτεχνείο. «Μην πηγαίνετε εφόσον βλέπετε ότι η κατάσταση δεν είναι τόσο οργανωμένη και δεν προέκυψε από διαδικασίες. Μην ακολουθείτε το αυθόρυμητο γιατί θα σας οδηγήσει σε λάθος κατεύθυνση. [...] Το κόμμα έλεγε να εστιάσουμε στα φοιτητικά προβλήματα. Να αντιπαρατεθούμε στον υπουργό Παιδείας.³²

Η δράση των οργανώσεων αναμφίβολα συντέλεσε στη διαμόρφωση μιας ευρείας αντιστασιακής πολιτικής ταυτότητας, ιδίως ανάμεσα στους φοιτητές. Οι πολυπληθείς -λιγότερο ή περισσότερο αφανείς- αντιστασιακές ομάδες είχαν καταφέρει να εκμεταλλευτούν την υποχώρηση του καθεστώτος από την κοινωνία πολιτών και να μαζικοποιήσουν τη δράση τους. Στο μεταίχμιο ανάμεσα στις άτυπες ομάδες και τη μαζική διάσταση που αυτές είχαν πάρει εμφανίστηκε το αυτόνομο αντιδικτατορικό φοιτητικό κίνημα. Τη μαζικοποίηση, ακολούθησε η ριζοσπαστικοποίηση των αιτημάτων.

Ο Ολύμπιος Δαφέρμος θυμάται σχετικά με αυτά:

Θεωρώ ότι η πρωτοβουλία των φοιτητών της Νομικής για προσφυγή στα δικαστήρια, που την ακολουθήσαμε και εμείς και άλλες σχολές, ήταν σοφή. Από την πλήρη ακινησία δεν δημιουργείται κίνημα χωρίς καν να γνωρίζονται μεταξύ τους οι φοιτητές. Η διαδικασία συλλογής υπογραφών -διαδικασία χαμηλού κινδύνου- επέτρεψε τη συγκρότηση του φοιτητικού χώρου. Γνωριστήκαμε, αποκτήσαμε συνοχή και αρχίσαμε να απομονώνουμε δυναμικά τους διορισμένους. Οι τελευταίοι δεν μπορούσαν πια να σταθούν στο προαύλιο. Με κάθε αφορμή που δινόταν οργανώναμε κινητοποιήσεις. Όσοι φοιτητές έβγαιναν μπροστά τους καλούσαμε στους πυρήνες χωρίς άλλες διατυπώσεις. Αρκούσε ότι δημόσια τόλμησαν να εκφράσουν τη δημοκρατική τους άποψη. Δεν λαθέψαμε ούτε μια φορά. Οι πυρήνες λειτουργούσαν περισσότερο σαν φιλικές παρέες. Η ζεστασιά στις σχέσεις, η αλληλο-αποδοχή, ο αλληλοσεβασμός, ακόμη και όταν διαφωνούσαμε, καθόριζε το κλίμα των συζητήσεων, πριν καλά καλά γνωριστούμε μεταξύ μας. Ήταν μια όαση μέσα στη μουντή έρημο της χούντας.³³

Αντίστοιχα η Κατερίνα Παπαγκίκα σημειώνει ότι:

Οι ανοργάνωτοι δεν πρόσφεραν μόνο τη μαζικότητα, αλλά και κάτι παραπάνω. Στις συνελεύσεις για να κάνουμε συλλόγους, ο κόσμος [...] έβαζε

αιτήματα για τη χούντα για ελευθερία κτλ. που δεν τολμούσε η ΚΝΕ, ο Ρήγας να τα βάλουν. Αυτό ήταν χαρακτηριστικό στην πρώτη Νομική που οι οργανωμένοι είχανε μείνει κάγκελο μπροστά στα συνθήματα που ακούστηκαν. Ο μη οργανωμένος κόσμος δηλαδή, που πήρε μπροστά, ξεπέρασε σε αιτήματα τους οργανωμένους και έβαλε τα πραγματικά αιτήματα που απασχολούσαν. Οι οργανωμένοι πιο ρεαλιστές... δεν είναι ότι δεν ήθελαν. Είχε ωριμάσει πια το πράγμα.³⁴

Συμπεράσματα

Στο άρθρο αυτό θέσαμε το ερώτημα πώς αναπτύσσεται η κοινωνία πολιτών υπό ένα αυταρχικό καθεστώς και πώς ειδικότερα αντέδρασε η ελληνική κοινωνία πολιτών μετά την επιβολή της δικτατορίας το 1967. Δώσαμε αρχικά ένα ευρύ ορισμό της κοινωνίας πολιτών έτσι ώστε να περιλάβουμε σε αυτήν, όχι μόνο τις τυπικά αναγνωρισμένες από το κράτος οργανώσεις αλλά και άτυπες, ανεπίσημες οργανώσεις. Οι τελευταίες υπάρχουν με τη μορφή δικτύων και κινημάτων σε συνθήκες δημοκρατίας, αλλά αποκτούν ιδιαίτερη σημασία και ρόλο σε συνθήκες δικτατορίας. Σε αυτές το κράτος εμπλέκεται με την κοινωνία πολιτών, ουσιαστικά διεισδύει σε αυτήν με προθέσεις ελέγχου και καταστολής, όπως δεν το κάνει, παρά μόνο σε ακραίες καταστάσεις, σε συνθήκες δημοκρατίας. Μετά την 21η Απριλίου 1967, το αυταρχικό καθεστώς θέσπισε ρυθμίσεις και χρησιμοποίησε βία για να διαλύσει επίσημα αναγνωρισμένες οργανώσεις, οι οποίες θα μπορούσαν να αποτελέσουν, ή φάνηκε ήδη νωρίς ότι αποτελούσαν, εστίες αντίστασης προς τους συνταγματάρχες.

Ένα από τα κύρια συμπεράσματα της ανάλυσής μας ήταν ότι όσο αυξάνεται η κρατική διείσδυση στην κοινωνία πολιτών, τόσο μειώνεται η θεσμικότητα της τελευταίας, με την έννοια ότι διάφορες θεσμισμένες εκφάνσεις της κοινωνίας πολιτών περιορίζονται αριθμητικά. Έτσι, η επίσημη κοινωνία πολιτών συρρικνώθηκε, αλλά αυτό δεν σημαίνει ότι η κοινωνία πολιτών γενικά περιορίστηκε σε ίση έκταση. Παρά τον αποκλεισμό επίσημων, δηλαδή τυπικά αναγνωρισμένων οργανώσεων από τη δημόσια σφαίρα, η κοινωνία πολιτών αναπτύχθηκε με την εμφάνιση άτυπων ομάδων και οργανώσεων, οι οποίες έπαιξαν ρόλο αντιστασιακό κατά του καθεστώτος των συνταγματαρχών.

Χάριν αποτελεσματικότητας, η κοινωνία πολιτών, ακολούθωντας –αλλά και έως ένα βαθμό υπαγορεύοντας– τις πρωτοβουλίες του αυταρχικού καθεστώ-

τος, προχώρησε στη διάρκεια της επταετίας σε ένα ριζικό μετασχηματισμό των χαρακτηριστικών της και των μέσων αντίστασης που μεταχειρίστηκε. Η κληρονομιά του προδικτατορικού της ισοδυνάμου, δηλαδή ότι είχε απομείνει από τους συνδικαλιστικούς και κομματικούς μηχανισμούς, έρισαν τον χαρακτήρα τις αντίστασης έως το 1969. Η αποτυχία των παράνομων οργανώσεων να προκαλέσουν αποτελεσματικά το απριλιανό καθεστώς και να πετύχουν την άμεση κατάρρευσή του οδήγησε σε μια αποδόμηση της μετεμφυλιακής κληρονομιάς, την οποία διαδέχθηκε η δραστηριοποίηση πολλών αντιπολιτευτικών φορέων στα πιο γόνιμα πλαίσια άτυπων οργανώσεων και ομάδων, οι οποίες συντέλεσαν στην ανάδυση μιας νέας ταυτότητας της κοινωνίας πολιτών.

Τότο δεν σημαίνει ότι οι θεσμισμένες οργανώσεις της κοινωνίας πολιτών είχαν πολύ μικρό ρόλο μετά το 1967. Απλώς είχαν άλλο ρόλο, όπως προκύπτει από το ότι το 1967-1974 απέκτησαν αντίστασιακό χαρακτήρα οργανώσεις με πολιτιστικό χαρακτήρα ή με καταστατικό που δεν περιλάμβανε αμιγώς πολιτικούς αλλά άλλους παρεμφερείς σκοπούς (π.χ. διάδοση ευρωπαϊκών ιδεών και προβληματισμών). Οι οργανώσεις αυτές ήταν νόμιμες, αλλά, όπως έδειξε η εμπειρική έρευνα με συνεντεύξεις που περιλάβαμε στο άρθρο, συχνά βάδιζαν επάνω στη λεπτή γραμμή μεταξύ νομιμότητας και παρανομίας.

Μέσω αυτών των διαδικασιών, αφενός μέλη άτυπων και τυπικών αντιστασιακών οργανώσεων συγκρότησαν τις δικές τους προσωπικές πολιτικές ταυτότητες, και αφετέρου συμμετέίχαν στη διαμόρφωση της συλλογικής ταυτότητας, όπως, π.χ. συνέβη με το αντιδικτατορικό φοιτητικό κίνημα που έγινε μαζικό και ριζοσπαστικό. Η υιοθέτηση άτυπων και μαζικών χαρακτηριστικών έδωσε στην κοινωνία πολιτών την απαιτούμενη δυναμική εν μέρει να κυνοφορήσει και σήγουρα να συνδεθεί με αντιδικτατορικό φοιτητικό κίνημα.

Συνοψίζοντας, η κοινωνία πολιτών δε θα ήταν δυνατόν να συνεχίζει ανεπηρέαστα τη λειτουργία της, ύστερα από μια διαδικασία πολιτειακής αλλαγής, δηλαδή μετά την κατάρρευση της δημοκρατίας. Ο κύριος λόγος που η ανάδυση ενός ανταρχικού καθεστώτος επιδρά άμεσα στη δραστηριότητα και τα χαρακτηριστικά της κοινωνίας πολιτών έγκειται στη –συχνά βίαιη– εμπλοκή του κράτους στο πεδίο πολιτικής έκφρασης και δράσης της τελευταίας. Είναι προφανές πάντως ότι και ένα δημοκρατικό καθεστώς μπορεί να περιλαμβάνει και περιστάσεις συγκρούσεων μεταξύ των κρατικών θεσμών και της κοινωνίας πολιτών.

Παρ' όλα αυτά το δημοκρατικό καθεστώς, θεωρητικά τουλάχιστον, σέβεται την αυτονομία της κοινωνίας πολιτών, αναγνωρίζει τον πολιτικό της ρόλο, καθώς και τον χώρο που αυτή καταλαμβάνει στη δημόσια σφαίρα. Αντίθετα,

ένα αυταρχικό καθεστώς την εκλαμβάνει ως πολιτικό αντίπαλο που πρέπει να εξουδετερωθεί. Το καθεστώς των συνταγματαρχών περιόρισε την επίσημη, τυπικά αναγνωρισμένη κοινωνία πολιτών αλλά βρέθηκε αντιμέτωπο με την ανεπίσημη, άτυπη κοινωνία πολιτών, η οποία με την αντιστασιακή της δράση συντέλεσε στην απονομιμοποίηση της δικτατορίας, ιδίως στην τελευταία φάση της περιόδου 1967-1974 και μέχρι την κατάρρευση του καθεστώτος τον Ιούλιο του 1974.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. R.D. Putnam, *Making Democracy Work* (Πρίνστον 1993).
2. E. Gellner, *Η κοινωνία πολιτών και οι αντίπαλοί της* (Αθήνα 1996).
3. Γκ. Φότεφ, *Κοινωνία πολιτών* (Αθήνα 1995), 61-67.
4. J.J. Linz, «Totalitarian and Authoritarian Regimes», στο: N. Polsby – Fr. Greenstein (επιμ.), *Handbook of Political Science: Macropolitical Theory*, τ. 3 (Μασαχουσέτη 1975), 175-411.
5. J.J. Linz, «Opposition to and under an Authoritarian Regime: The Case of Spain», στο: R.A. Dahl (επιμ.), *Regimes and Oppositions* (Νιού Χέιβεν 1973), 171-259.
6. N. Διαμαντούρος, «1974. Η μετάβαση από το αυταρχικό στο δημοκρατικό καθεστώς στην Ελλάδα», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 49 (1983), 52-87.
7. Δ.Α. Σωτηρόπουλος, «Ο μπουρλοτιέρης κομμουνιστής και ο πένης και νήστις εργάτης»: η κοινωνική πολιτική της δικτατορίας». στο: Γ. Αθανασάτου – A. Ρήγος – Σ. Σεφεριάδης (επιμ.), *Η δικτατορία 1967-1974. Πολιτικές πρακτικές – Ιδεολογικός λόγος – Αντίσταση* (Αθήνα 1999), 115-131.
8. T. Τρίκκας, «Συνέχιση της πολιτικής ζωής έξω από την Ελλάδα. Η Αριστερά στο εξωτερικό», στο: T. Μπενάς (επιμ.), *To Ελληνικό '68* (Αθήνα 2011), 213.
9. Συνέντευξη του Γιώργου Τσιρίδη με την αντιστασιακό Κατερίνα Παπαγκίκα, Αθήνα, 14 Φεβρουαρίου 2012.
10. Συνέντευξη του Γιώργου Τσιρίδη με τον συγγραφέα και αντιστασιακό Χρόνη Μίσσιο, Καπανδρίτι Αττικής, 29 Μαΐου 2009.

11. Συνέντευξη του Γιώργου Τσιρίδη με την αντιστασιακό Γιώργο Παπαπέτρου, Αθήνα, 16 Ιανουαρίου 2014.

12. Xρ. Ζαφειρής, *Αντεθνικά δρώντες* (Θεσσαλονίκη 2011), 63 σημ. 2: «Τα τρία πρώτα χρόνια της δικτατορίας (1967-69) είχαν παραπεμφέθι στα έκτακτα στρατοδικεία της χώρας 3.035 και είχαν καταδικαστεί 1.858 πολίτες, ενώ το 1970 παραπέμφθηκαν 308 και καταδικάστηκαν 180 και το 1971 δικάστηκαν 21 και οδηγήθηκαν στις φυλακές μόνο 8 πολίτες». Βλ επίσης S. Γρηγοριάδης, *Ιστορία της δικτατορίας*, τ. 2 (Αθήνα 1975), 194.

13. Επίσης, Γ. Νοταράς, «Δικτατορία και οργανωμένη αντίσταση», στο: Αθανασάτου – Ρήγος – Σεφεριάδης (σημ. 7), 189 σχ. 1 (Συλλήψεις και καταδίκες κατά την περίοδο 21.04.67 - 28.02.73).

13. Συνέντευξη του Γιώργου Τσιρίδη με τον Θανάση Αθανασίου, Θεσσαλονίκη, 29 Ιανουαρίου 2012.

14. B. Καρδάσης – A. Ψαρομηλίγκος (επιμ.), *Δεσμώτες της χούντας* (Αθήνα 2009).

15. Δ.Α. Σωτηρόπουλος, «Η κοινωνία πολιτών Στην Ελλάδα: ατροφική ή αφανής?», στο: Δ.Α. Σωτηρόπουλος (επιμ.), *Η Άγνωστη Κοινωνία Πολιτών. Κοινωνικές Κινητοποιήσεις, Εθελοντισμός και Κράτος στη Σύγχρονη Ελλάδα* (Αθήνα 2004), 117-162.

16. Η Ελληνοευρωπαϊκή Κίνηση Νέων υπήρξε μια οργάνωση-σταθμός στο αντιδικτατορικό κίνημα. Προέκυψε ως νόμιμη οργάνωση τον Αύγουστο του 1970 και διατήρησε τη νομιμότητά της έως τον Μάιο του 1972, οπότε και διαλύθηκε από το καθεστώς. Η EKIN, ήταν μία από τις οργανώσεις οι καταβολές των οποίων δεν εντοπίζονται στις προδικτατορικές οργανώσεις της επίσημης κοινωνίας πολιτών και αποτελεί ένα από τα πιο σημαντικά πρότυπα έμμεσης και νόμιμης διεκδίκησης πολιτικών αιτημάτων υπό το αυταρχικό καθεστώς.

17. Συνέντευξη του Γιώργου Τσιρίδη με τον Γιώργο Βερνίκο, Άλιμος Αττικής, 16 Φεβρουαρίου 2012.

18. Συνέντευξη του Γιώργου Τσιρίδη με τη Μαργαρίτα Γιαραλή, Αθήνα, 27 Απριλίου 2012.

19. Bλ. Θ. Αθανασίου, *Ο δρόμος που περπάτησα* (Αθήνα 2010), 97· T. Μπενάς, *Της δικτατορίας 1967-1974. Μνήμες νωπές της τρίτης τραγωδίας του τόπου μας και του καιρού μας* (Αθήνα 2007), 54.

20. N. Αλιβιζάτος, «Μεταποδήσαμε στην επώνυμη και άρα υπεύθυνη δράση...», στο: Γ.Α. Βερνίκος (επιμ.), *Όταν θέλαμε να αλλάξουμε την Ελλάδα* (Αθήνα, 2003), 78.

21. Bλ. Νοταράς (σημ. 12), 188, όπου ο συγγραφέας υποστηρίζει πως, δεδομένης της ταυτόχρονης και τόσο σύντομης εμφάνισης τόσων πολλών αντιστασιακών οργανώσεων, οι τελευταίες αποτέλεσαν «οιονεί συνέχεια του παρελθόντος, άρα υπακούονταν και στη δυναμική του».

22. Συνέντευξη του Γιώργου Τσιρίδη με τον Θανάση Αθανασίου, Θεσσαλονίκη, 29 Ιανουαρίου 2012.

23. Συνέντευξη του Γιώργου Τσιρίδη με τον Πάννη Καούνη, Αθήνα, 14 Φεβρουαρίου 2012.

24. Συνέντευξη του Γιώργου Τσιρίδη με τον Αλέξανδρο Ζαρκάδα, Μαρούσι, 28 Ιανουαρίου 2012.

25. Ενδεικτικά για τη λειτουργία του πνευματικού και καλλιτεχνικού συλλόγου «Πα-

ναρμόνια», μετωπικής οργάνωσης της νεολαίας ΠΑΚ εσωτερικού, βλ. Γ. Γάτος, *Πολυτεχνείο '73, ρεπορτάζ με την ιστορία. Οι μαρτυρίες, οι φοιτητικές αντιδικτατορικές οργανώσεις, τα ντοκουμέντα των οργανώσεων*, τ. Β' (Αθήνα 2004), 95-97.

26. Συνέντευξη του Γιώργου Τσιρίδη με τον Παντελή Βούλγαρη, Αθήνα, 24 Ιανουαρίου 2012.

27. Συνέντευξη του Γιώργου Τσιρίδη με τον Άλκη Ρήγο, Αθήνα, 20 Φεβρουαρίου 2012.

28. Συνέντευξη του Γιώργου Τσιρίδη με τον Γιάννη Καούνη, Αθήνα, 14 Φεβρουαρίου 2012.

29. Η περιγραφή του Τζαννετάκου έγινε στο πλαίσιο του σεμιναρίου «Με το βλέμμα στο αύριο: αντιδικτατορικός αγώνας και πολιτικές διεργασίες (1967-1974)» που οργάνωσαν τα Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας το χειμερινό εξάμηνο 2013-2014. Το συγκεκριμένο απόσπασμα εκφωνήθηκε στις 2 Δεκεμβρίου 2013 στα γραφεία των Αρχείων Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας (ΑΣΚΙ). Τα ηχητικά αποσπάσματα είναι διαθέσιμα στην ηλεκτρονική διεύθυνση <http://195.134.75.12/aski/index.php/seminario-aski> (πρόσβαση: 13 Μαΐου 2016).

30. Συνέντευξη του Γιώργου Τσιρίδη με τον Θεόδωρο Μαλικιώση, Αθήνα, 20 Ιανουαρίου 2012.

31. Συνέντευξη του Γιώργου Τσιρίδη με την Αθηνά Φιωτάκη, Αθήνα, 20 Φεβρουαρίου 2012.

32. Συνέντευξη του Γιώργου Τσιρίδη με τον Γιάννη Κοροβέση, Αθήνα, 19 Απριλίου 2012.

33. Ο. Δαφέρμος, «Αντιδικτατορικό φοιτητικό κίνημα: προσωπική μαρτυρία», στο: *Ιστορικές προσεγγίσεις για την ελληνική νεολαία στον 20ό αιώνα* (αδημ. ανακοίνωση στη διημερίδα των ΑΣΚΙ-ΕΜΙΑΝ, Πανεπιστήμιο Αθηνών, 2012).

34. Συνέντευξη του Γιώργου Τσιρίδη με την Κατερίνα Παπαγκίκα, Αθήνα, 14 Φεβρουαρίου 2012.